

Handel, moral och demokrati

Svensk handel med kommunistiska och nazistiska diktaturer

BIRGIT KARLSSON* Göteborgs universitet

Forskning om Sverige, kommunism och nazism

Under 2000-talets första år initierades två stora forskningsprogram med politiska förtecken. Det ena gällde Sverige, Nazityskland och Förintelsen och syftade till en uppgörelse med Sveriges agerande under andra världskriget. En hel del forskning hade tidigare gjorts men utgångspunkten var då att undersöka hur Sverige lyckats klara sig undan världskrigets förstörelse. Denna gång var utgångspunkten moralisk – var det rätt av Sverige att stå utanför? Att göra upp med nazismen enbart var emellertid inte tillräckligt. Samtidigt pågick ett stort projekt om kommunismens brott med inriktning på att analysera Sveriges agerande. Projektens resultat har inte direkt varit omvälvande, men de har gett en mer fullödlig och mångfasetterad bild av svenska relationer till diktaturstater i vår närhet. Det har också lett till en vitalisering av debatten om moralisk skuld.

I en debatt i tidskriften *Respons* hävdar Alf W. Johansson, en förgrundsfigur inom andra-världskrigsforskningen, att detta är ett uttryck för en presentistisk hållning, i motsats till den historistiska där historievetenskapens uppgift är att förstå vad som hände utifrån dåtidens premisser och värderingar. Den presentistiska hållningen innebär i stället att man lägger nuets värderingar på det förflutna. En sådan hållning innebär att man tar sig rätten att fälla domar över samtidens aktörer. Klas Åmark hävdar i replik till Alf W. Johansson att det viktiga är att träda i dialog med det förflutna för att göra det intressant för samtiden och se sådant som inte tidigare uppmärksammats.¹

Essän har granskats av två oberoende lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

* Docent i ekonomisk historia.

1. <<http://tidskriftenrespons.se/article/kan-man-forhandla-med-gangsters>> (29/1 2016).

En viktig fråga, med goda möjligheter att åstadkomma moralisk upprördhet, är det faktum att Sverige upprätthållit – och upprätthåller – omfattande handelsrelationer med diktaturer. I denna essä vill jag diskutera handelsrelationerna mellan Sverige och Nazityskland respektive Sovjetunionen och rimligheten i att utsätta den svenska handelspolitiken för moralisk kritik. Det finns en historistisk tradition, inriktad på att förstå orsakerna till att handeln upprätthölls. Denna tar sin utgångspunkt i dels den liberala handelsideologi som politiker och ekonomer förfäktade dels i den svenska regeringens upplevda uppdrag att upprätthålla försvaret av Sveriges gränser och försörja sin befolkning. För att detta skulle vara möjligt var handel även med diktaturer nödvändig och i den liberala traditionen var det en självklarhet att handel inte skulle bestämmas av politisk-ideologiska faktorer utan av rent ekonomiska. Det finns också en presentistisk tradition, med tydliga drag av moralisk värdering, som betonar att Sverige genom handeln bidragit till att upprätthålla diktaturer som Nazityskland och Sovjetunionen. Ett tydligt exempel på detta är att Klas Åmark, i sin sammanfattning av projektet om Sverige och Nazityskland, anger att den viktigaste frågan är vilka konsekvenser det svenska agerandet fick för Nazitysklands möjligheter att genomföra sin politik. Även inom internationell forskning har Sveriges handel med diktaturer undersökts och kritiserats.² Från journalistiskt håll har omfattande kritik framförts, exempelvis av Maria-Pia Boëthius som hävdade att Sverige borde exporterat så lite järnmalm och kullager som möjligt och protesterat högljutt. Om detta lett till krig, hade de värden som försvarats varit värda att dö för.³ Denna kritik har under senare år tagits upp av bland annat av vetenskapsjournalisten Barbro Eberan, som hävdar att Sverige genom sitt handlande bidrog till att förlänga kriget och detta av rent nationalegoistiska skäl.⁴

Vetenskapsrådets forskningsprogram om relationerna till Nazityskland kom delvis att inriktas på att utöka kunskapen om Sveriges handel

2. Bakgrunden till Vetenskapsrådets forskningsprogram om Sveriges förhållande till nazism och kommunism var bland annat en amerikansk politisk aktion för att få även neutrala länder att erkänna sin del av ansvaret för Förintelsen. Som exempel på forskningslitteratur med inriktning på neutrala länders handel med diktaturer kan nämnas Christian Leitz, *Sympathy for the devil: Neutral Europe and Nazi Germany in world war II* (New York 2001).

3. Maria-Pia Boëthius, "Att stå bredvid och betrakta hur andra slår ihjäl varandra – neutralitetens höga pris", i Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red), *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm 2007) s. 327–335.

4. Barbro Eberan, *Hur kunde det ske? Myt och motmyt?* (Stockholm 2013) s. 156.

med Nazityskland och de handlingsalternativ som fanns. När det gäller handeln med Sovjetunionen har ingen motsvarande undersökning genomförts inom forskningsprogrammet, men en analys har gjorts inom ramen för ett annat forskningsprojekt.⁵

Följande essä är ett försök att jämföra handelspolitiken i förhållande till Nazityskland med handelspolitiken i förhållande till Sovjetunionen. Det handlar i första hand om andra världskrigets tid för Nazitysklands del och om 1930-talet för Sovjetunionens del. Under båda dessa perioder pågick folkmord i länder i vårt närområde, med vilka vi hade handelsförbindelser. Av tidigare forskning vet vi att handel förekom, hur stor den var och vilka varor som utbyttes. I debatten om Sverige och Nazityskland har upprepade gånger frågan om varför handeln ägde rum ställts. I denna essä görs ett försök att vara såväl historist som presentist. Det görs genom att ställa frågan "varför" på två sätt. "Varför" i meningen att förklara hur de dåtida aktörerna såg på handeln med Tyskland respektive Sovjetunionen. Och "varför" med avsikt att förklara hur det i efterhand varit så svårt att finna handlandet moraliskt försvarbart. Två korta resuméer över handelspolitiken görs, varpå följer en diskussion om varför-frågorna. I fokus står regeringens handlande, inte företagens. Motivet är att företagarna i handeln med diktaturerna i hög grad var beroende av att staten skapade förutsättningar för handeln i form av handelsavtal och krediter. Essän är tänkt att med utgångspunkt från tidigare forskning försöka klarlägga vilken typ av moralisk bedömning som är rimlig när det gäller handel med diktaturer.

Utrikeshandel som politiskt verktyg

Som redan nämnts var (och är) frihandelsidealet dominerande under perioden. Argumentet var liberalt – det var lätt, då som nu, att upp-båda teoretiskt stöd från majoriteten av alla liberala ekonomer för att handel borde försiggå utan hänsyn till utrikespolitik. Denna liberala grundhållning kunde förstärkas med småstatserfarenheten. Små länder har i allmänhet varit mer liberala i sin handelspolitik än stora länder av det enkla skälet att de har mest att förlora på handelshinder. Stormakter som USA och Sovjetunionen har historiskt sett varit mindre intresserade av frihandel och mer benägna att använda handel och hot

5. Martin Kahn, Birgit Karlsson & Lennart Samuelson, *Förundran och fruktan: Svenska föreställningar om Sovjetunionen på Lenins och Stalins tid* (Lund 2011).

om handelsstopp som utrikespolitiskt verktyg. Tidigare forskning har också visat att neutralitetspolitiken för svensk del i hög grad bidragit till försvaret av frihandelsprinciperna.⁶

Realiteten under mellankrigstiden låg emellertid långt från frihandelsidealet. Stormakterna tillämpade redan under första världskriget "economic warfare", det vill säga kriget skulle bedrivas inte bara med militära och politiska utan också med ekonomiska medel, vilket innebar att handel med fienden skulle stoppas. Den brittiska regeringen krävde att Sverige skulle garantera att reexport av brittiska varor från Sverige till Tyskland inte förekom. Den svenska regeringen ansåg emellertid att en sådan garanti skulle strida mot neutraliteten och vägrade. Denna tolkning av neutralitetens krav ledde till svårigheter för importen västerifrån och Sverige blev i realiteten än mer hänvisat till Tyskland än tidigare. Dessutom ledde varubristen till hungerupplopp och social oro.⁷

Ekonomisk krigföring är alltså den starkes vapen. En liten stat har mycket små möjligheter att använda sig av detta medel i politiska syften. Stormakter kan använda löften om handel respektive stopp för handel som politiska påtryckningsmedel. Om en liten stat gör det samma i förhållande till en stormakt riskerar åtgärden att få en verkan motsatt den åsyftade. Denna skillnad i ekonomisk makt är ofta förbisedd i tidigare forskning. Ofta förs resonemang om att Sverige borde stoppat sin handel med Nazityskland/Sovjetunionen med den implicita förutsättningen att detta skulle drabbat diktaturen mer eller åtminstone lika mycket som Sverige. Detta är knappast rimligt – stormakter drabbas i allmänhet betydligt mindre än den lilla staten. Detta är ju också en viktig anledning till att Sverige endast velat delta i ekonomiska sanktioner om de sker inom ramen för FN.

I samband med att risken för stormaktskrig ökade kom den svenska neutraliteten att omtolkas. Regeringen ville undvika att Sverige hamnade i samma situation som under första världskriget – som ett offer för stormakternas önskan att använda handel som ett utrikespolitiskt redskap. Det kunde inte vara rimligt att ställa krav på en neutral stat att fördela sin handel något så när jämnt mellan de stridande.⁸ Sverige

6. Birgit Karlsson, *Att handla neutralt: Sverige och den ekonomiska integrationen i Västeuropa 1948–1972* (Göteborg 2001) s. 162.

7. Torsten Gihl, *Den svenska utrikespolitikens historia IV: 1914–1919* (Stockholm 1951).

8. Gunnar Hägglöf, *Svensk krigshandelspolitik under andra världskriget* (Stockholm 1958) s. 18–19.

måste, i likhet med andra stater, i första hand se till sitt eget intresse och täcka sitt handelsbehov där det var möjligt. Så gjorde stormakterna och så måste det också vara möjligt för småstater att agera.⁹ Det innebar bland annat att Sverige efter krigsutbrottet snabbt slöt krigshandelsavtal med båda parter i konflikten.

Handeln med Sovjetunionen

Varför bedrev Sverige handel med Sovjetunionen under mellankrigstiden, när man väl kände till de fruktansvärda förhållanden som rådde där i form av terror, förföljelser och slavarbete? Handeln med Sovjetunionen utgjorde endast några få procent av den totala svenska utrikeshandeln. År 1932 tillträdde en socialdemokratisk regering i Sverige. Sovjetunionen hade framfört önskemål om ökat handelsutbyte och under 1933 gjordes en utredning av Kommerskollegium om möjligheterna att ge statlig kredit. I december 1933 kunde utrikesminister Sandler meddela att man diskuterat möjligheten av krediter till Sovjetunionen, i syfte att bereda svensk industri och lantbruk ökade arbetstillfällen.¹⁰ Förhandlingarna mellan svenska och sovjetiska förhandlare inleddes. Där framträdde en svensk strategi som gick ut på att undvika ta upp politik och ideologi. I stället försökte de svenska förhandlarna betrakta frågorna som rent praktiska och ekonomiska. Det var emellertid inte möjligt att helt undvika politiken, eftersom det för Sovjetunionen var uteslutet att betrakta handeln som en rent ekonomisk fråga. För de sovjetiska förhandlarna var det självklart att handeln skulle vara ett verktyg för utrikespolitiken och de framförde uttryckligen att det fanns en risk att Sovjet av politiska skäl tvingades placera stora beställningar i vissa länder. Krediten var en förutsättning för att export från Sverige till Sovjet överhuvudtaget skulle bli möjlig.¹¹ Ett kreditavtal med Sverige var ett politiskt verktyg för Sovjetregimen, som ville ha finanskrediter från andra stater. Sverige uppfattades som ett pilotfall.¹² Konkret innebar detta att Sovjetunionen inte ville lova att handeln på kredit skulle läggas till övrig, normal handel. Dessutom ville man avtala om att priserna skulle vara "acceptabla".¹³

Avtalet realiserades emellertid inte – många remissinstanser var ne-

9. PM Hägglöf 10 dec 1943, HP 2464, UD:s arkiv, Riksarkivet (RA).

10. Sandler till envoyén Gyllenstierna i Moskva 9 dec 1933, vol. 2761, UD:s arkiv, RA.

11. Redogörelse för sammanträde den 12 december 1933 kl. 3 e.m., vol. 2761, UD:s arkiv, RA.

12. Redogörelse för sammanträde den 17 januari 1934, vol. 276, UD:s arkiv, RA.

13. Hemlig PM (Hägglöf) 14 februari 1934, vol. 2761, UD:s arkiv, RA.

gativa och det fanns en stark opposition i riksdagen. När den sovjetiska regeringen insåg att förslaget troligen inte skulle accepteras av riksdagen valde den att dra sig ur. Det intressanta i detta sammanhang är vilka argument som användes när avtalet diskuterades. Moraliskt betingad kritik förekom knappast. I stället var kritiken relaterad till hur det svenska näringslivet och de svenska statsfinanserna skulle påverkas av avtalet.¹⁴ Vid riksdagsdiskussionen i mars var de borgerligas huvudinvändning att statsfinanserna skulle utsättas för påfrestning genom kreditgivningen. Detta kunde leda till räntehöjning och därmed större svårigheter för näringslivet. I pressen fick kritiken en mer utrikespolitisk ton. Man påminde om att svenska privatpersoner och företag fortfarande hade fordringar på mer än 300 miljoner kronor i Sovjetunionen som regimen vägrade ersätta.¹⁵ Emellertid förekom inget ifrågasättande av handeln med Sovjetunionen i sig. Oavsett inställning till krediten ansågs handeln med Sovjetunionen fortsatt viktig, även om den inte ägde rum inom ett kreditavtals ram.

Handeln med Nazityskland

Varför bedrev Sverige handel med Nazityskland före och under andra världskriget? En del av förklaringen var naturligtvis att Tyskland, vid sidan om Storbritannien, varit Sveriges viktigaste handelspartner under mellankrigstiden. Då nazisterna tog över makten i Tyskland kom utrikespolitiska överväganden att styra handelns utformning med sikte på att göra Tyskland självförsörjande. Bakgrunden var Tysklands erfarenheter från första världskriget då bristen på råvaror bidragit till förlusten. Problemet kunde lösas genom att skapa ett tillräckligt stort ekonomiskt rum, där fritt utbyte av varor kunde ske – ett *Grosswirtschaftsraum*. I detta rum skulle Sverige ha en viktig plats som råvaruleverantör. Den starka ökningen av importen av svensk järnmalm under slutet av 1930-talet var ett led i denna tyska strategi.¹⁶ I takt med krigsutvecklingen ökade Sveriges beroende av Tyskland som handelspartner. Då vägen västerut spärrats i samband med ockupationen av Danmark och Norge i april 1940 blev Sverige praktiskt taget helt hänvisat till tyskdominerade länder

14. Riksbanksfullmäktige till utrikesministern 15 mars 1934, vol. 2761, UD:s arkiv, RA.

15. Gyllenstierna till Sandler 4 april 1934, vol. 2762, UD:s arkiv, RA.

16. Stråvan till autarki under 1930-talet skildras exempelvis i Petzina Dieter, *Autarkiepolitik im dritten Reich* (Stuttgart 1968). Se Klaus Wittmann, *Schwedens Wirtschaftsbeziehungen zum Dritten Reich 1933–1945* (München 1978).

för sitt handelsutbyte – år 1943 närmade det sig 80-procentsstrecket.¹⁷

Det finns stora likheter mellan hur handelsförhandlingarna med Sovjet och handelsförhandlingarna med Nazityskland bedrevs. Även i diskussionerna med de tyska regeringsförhandlingarna hörde det till undantagen att politiska frågor togs upp, även om det hände. Exempelvis ansåg den tyske chefsförhandlaren att Sverige borde uppskatta Tysklands attack mot Sovjetunionen 1941. Fälttåget i öst medförde att Tyskland fick svårt att leverera de varor man utlovat till Sverige men ”ville man på tysk sida hänvisa till det förhållandet att det endast vore Tysklands kamp mot den gemensamme fienden i öster som betingade de nuvarande svårigheterna”.¹⁸

Ideologiska argument kom också till synes när det gällde exporten av skogsprodukter som utgjorde en ökande andel av exporten till Tyskland. Denna export hade inte samma strategiska betydelse som järnmalmsexporten, men innebar en nyorientering av handeln. Skogsprodukter hade tidigare till allt övervägande del exporterats västerut och när detta inte längre var möjligt på grund av Skagerackspärren, var det ett svenskt önskemål att Tyskland skulle ta emot en del av denna export. Samtidigt var skogsproduktionen ett av de områden där planerna på ett gemensamt europeiskt storrum hade gått längst. Svenska trävaru-, pappers- och massaexportörer tvingades acceptera ett långt gående samarbete med Tyskland. Bland annat förhandlade man om gemensamma karteller under tysk ledning.¹⁹

Under slutet av kriget blev det allt svårare att hålla den politiska debatten borta. De allierade krävde 1943 att Sverige skulle minska sin export till Tyskland.²⁰ Påtryckningarna från de allierade fick också allt mer en ideologisk-moralisk anstrykning. Det hänvisades till striden för demokrati, att Sverige förlängde kriget genom sin export och att amerikanska liv offrades i denna kamp. Sverige lyckades inte hävda sina principer att skilja handel från utrikespolitik. En överenskommelse undertecknades i september 1943, där den svenska regeringen förklarade att man hade

17. Birgit Karlsson, *Egenintresse eller samhällsintresse* (Lund 2007) s. 13.

18. Gunnar Hägglöf, *Svensk krigshandelspolitik under andra världskriget* (Stockholm 1958) s. 204.

19. Vinell till Hägglöf 25 febr. 1941, H 1027, UD:s arkiv, RA.

20. Hägglöf (1958) s. 250.

för avsikt att minska exporten av krigsviktiga varor till Tyskland.²¹ Den svenska regeringen lyckades alltså inte stå fast vid sina principer om att skilja handel från politik utom i rent formellt avseende. Den svenska regeringen medgav aldrig att handelns upphörande berodde på allierade påtryckningar, utan hänvisade till att krigshändelserna gjort det omöjligt att försäkra handeln med Tyskland över Östersjön.

Det är uppenbart att den svenska regeringen försökte undvika att ta ideologisk-moralisk ställning när det gällde handeln med Tyskland. Det är också uppenbart att man gjorde motstånd mot moraliskt motiverade krav från tyskt håll såväl som från amerikanskt håll, men också att man innehållsmässigt tvingades böja sig för stormakternas vilja. Handelspolitiken skiftade alltså i viss mån i enlighet med krigslyckans vindkantringar. Det är dock att märka att den amerikanska regeringens moraliskt laddade tal om att inte bidra till krigets förlängning inte refererade till Förintelsens offer utan till amerikanska soldaters liv. I samtiden gjordes alltså ingen koppling mellan handeln och Förintelsen.

Ett historiskt perspektiv på utrikeshandeln

Varför bedrevs handel med Sovjetunionen under 1930-talet? I det samtida materialet framträder starka önskemål från såväl företagsorganisationer som politiker om att öka handelsutbytet med Sovjetunionen, redan efter första världskrigets slut. Utrikeshandeln behandlades i största möjliga mån som separerad från utrikespolitiken. Ryssland hade varit svensk verkstadsindustris viktigaste marknad före kriget och det viktigaste var att snabbt återuppta handeln, annars riskerade Sverige och svenska affärsintressen att komma på efterkälken.

I samband med den ekonomiska krisen under 1930-talets början framstod den sovjetiska marknaden som lockande. I Sverige fanns information om terrorn och hungersnöden i Sovjetunionen under 1930-talet, även om omfattningen inte nödvändigtvis stod klar för de samtida aktörerna. Detta utgjorde emellertid inget hinder för att diskutera ett svenskt kreditavtal med Sovjetunionen. Tidigare forskning har framhävt Sovjetunionens potentiella snarare än dess verkliga betydelse för svensk handel. Uppfattningen att Sovjetunionen med stor sannolikhet

21. Referat av utrikesminister Christian Günthers anförande vid informationskonferens den 18 september 1944, F III f:4, Utrikeshandelsavdelningen, Folkhushållningsdepartementets arkiv, RA.

skulle genomgå en snabb ekonomisk utveckling ledde till omfattande försök att öka handeln redan under 1920-talet. Dessutom har lyfts fram hur Sovjetunionen i hög grad såg löften om handel som ett viktigt politiskt verktyg.²² Sovjetunionen uppfattades även vid 1930-talets början som en fortsatt viktig avsättningsmarknad. Motivet för krediten var inte att försäkra sig om viktiga importvaror utan att minska arbetslösheten i Sverige genom att öka avsättningen för svenska exportvaror. När avtalet kritiserades gällde inte kritiken alla de eventuella verkningarna för Sovjetstaten. I stället diskuterades om avtalet skulle ge tillräckligt positiva effekter för Sveriges del och om riskerna kanske var för stora. Att avtalet aldrig kom till stånd hindrade heller inte svenska företagskonsortier att diskutera privat kreditgivning för att öka handeln med Sovjetunionen.

Varför bedrev Sverige handel med Nazityskland under andra världskriget? Implicit framgår det på många olika sätt men explicit uttrycktes det av kabinetssekreterare Erik Boheman (1895–1979) i april 1943. Att handla med Tyskland var nödvändigt för att, för det första, kunna selsätta "vårt folk", för det andra, kunna uppbygga "vårt försvar". Utan kol skulle rustningsindustrin inte kunnat byggas upp, utan kali hade jordbruket inte kunnat föda befolkningen. Det moraliska försvaret mot anklagelsen att ha gynnat Tyskland gick ut på dels ett erkännande, att handeln hade gynnat Tyskland, dels ett förmildrande, att varuutbytet hade varit till lika stor fördel för Sverige. Boheman tog också upp den tyska nyordningstanken och avvisade den. Inte för att det inte behövdes en ny ordning i Europa utan för att den tyska nyordningen byggde på tanken att ett folk stod högre än andra folk. Detta syntes den svenska regeringen främmande och man hade med förskräckelse sett det sätt på vilket nyordningen praktiserats.²³

Svaret på den historistiska varför-frågan är alltså att handeln med Tyskland fortsatte eftersom den gynnade svenskt nationellt egetintresse av försörjning och försvar. Svaret kan dock kvalificeras genom att notera Bohemans språkbruk "vårt folk", "vårt försvar". Det var en självklarhet att det var den svenska nationens intresse som var regeringens ansvar, inte några allmänna mänskliga rättigheter. Om andra folks rättigheter å

22. Helen Carlbäck, *Att byta erkännande mot handel: Svensk-ryska förhandlingar 1921–1924* (Uppsala 1997).

23. Referat av Erik Bohemans redogörelse för den svenska utrikespolitikens utveckling och aktuella läge, lämnad vid Folkberedskapens representantkonferens den 14 april 1943, F III f:4, Utrikeshandelsavdelningen, Folkhushållningsdepartementets arkiv, RA.

det grävsta kränktes, så var det inte den svenska regeringens ansvar. Den svenska regeringen var demokratiskt vald av det svenska folket och uppfattade att den fått mandat för sin politik som innebar att hålla Sverige utanför kriget. I praktiken hade detta inneburit eftergifter för Tyskland.

Skillnader mellan Nazityskland och Sovjetunionen

Det är uppenbart att den svenska handelspolitiken, i förhållande till såväl Sovjetunionen som Nazityskland, byggde på liberala principer. Utrikeshandelns struktur och omfattning skulle bestämmas av ekonomiska faktorer, inte av politiska. Varje företag och varje land hade rätt att tillgodose sina egna intressen i första hand, antingen det handlade om vinstintresse eller om att säkra arbetstillfällena för svensk arbetskraft. Det nationella egenintresset var fullt legitimt eftersom den liberala handelsteorin innebar att alla länder tjänade på frihandel. Någon anledning att söka särskilt demokratiskt stöd för denna inställning fanns uppenbarligen inte, eftersom inte ens kritikerna ifrågasatte handeln i sig. Handelspolitiken kan alltså sägas ha haft demokratiskt stöd, såväl när det gällde Sovjetunionen som Nazityskland.

Om man fortfarande håller fast vid den första innebörden av ordet "varför" och jämför orsakerna till att upprätthålla handeln med Nazityskland respektive Sovjetunionen kan alltså konstateras att principerna för handelspolitiken i huvudsak var de samma, men att det naturligtvis fanns skillnader. En var dimensionen – Tyskland var Sveriges främsta handelspartner, medan handeln med Sovjetunionen var mycket mindre. Sovjetunionen var främst intressant för sin potential. En annan var respekten för äganderätten. När det gällde Sovjetunionen stötte många svenskar på problem med att egendom beslagtogs och kontrakt inte fullföljdes. Denna typ av problem stötte man mera sällan på i utbytet med Nazityskland eftersom respekten för äganderätten där i stort sett upprätthölls, om man tillhörde den "ariska" rasen.

Ytterligare en skillnad bestod i det ekonomiska utbytets struktur. Handeln med Tyskland var ett utbyte med ett av världens mest avancerade industriländer. I utbytet med Sovjetunionen var det Sverige som var mest industrialiserat och kunde exportera mer förädlade produkter. Om Sverige skulle ha avbrutit handeln med Tyskland hade Sverige lidit större skada än Tyskland. När det gällde Sovjetunionen var situationen till viss del den omvända. Sovjetunionen behövde tekniskt avancerade produk-

ter och befann sig på så sätt i underläge. Den största skillnaden var dock de befarade konsekvenserna. Ett inställt kreditavtal med Sovjetunionen innebar i värsta fall en ökad arbetslöshet. Inställande av handeln med Nazityskland innebar risk för både svält och försämrade möjligheter att försvara Sveriges gränser.

Ett presentistiskt perspektiv på handeln med diktaturer

En presentistisk hållning innebär att man utgår från dagens frågor. Sverige handlar än i dag med diktaturer. Är det rimligt? Kan vi lära något av historien i detta avseende? Om vi kommer till slutsatsen att vi av moraliska skäl borde ha avstått från handel med Nazityskland och Sovjetunionen kanske därav följer att vi borde avstå från handel med Kina och/eller Saudiarabien. Det är då viktigt att göra klart för sig vilka moraliska skäl som skulle kunna åberopas.

Källmaterialet ger vid handen att såväl handeln med Sovjetunionen som med Nazityskland analyserades med utgångspunkt från dess förmådde konsekvenser. Även kritikerna av kreditavtalet med Sovjetunionen resonerade utifrån konsekvenserna – för såväl sysselsättningen som statsfinanserna. På liknande sätt analyserades handeln med Nazityskland – vilka skulle konsekvenserna bli för folkförsörjningen och för det svenska försvaret. Men alla människor ansågs inte lika viktiga – svenskar var betydelsefullare än andra. Det var en följd av att det var den svenska nationens intressen som skulle tas till vara. Frågan var inte vad som gynnade alla människors intressen bäst, utan vad som gynnade svenskars intressen. Regeringen var vald av det svenska folket och uppfattade sitt uppdrag från folket som att göra det som var nödvändigt för att inte bli indraget i kriget. Det kan förstås hävdas att detta var fel uppfattat av regeringen och att det svenska folket inte var tillräckligt informerat om vad som skedde i Tyskland. I så fall borde regeringen ha fått kraftig folklig kritik för sitt agerande efter kriget då vidden av Förintelsen stod klar. Så skedde inte och det kan därför anses rimligt att regeringens bedömning var riktig – handlandet var demokratiskt legitimt.

Den historistiska varför-frågan handlar alltså om att klarlägga orsakerna till handelspolitiken såsom den uppfattades av aktörerna. Det är knappast kontroversiellt att konstatera att det var fråga om en egenintressets politik där aktörerna kände sin lojalitet mot det svenska folket och inte mot mänskligheten som helhet. Den moral som tillämpades var

en konsekvensetik som hade demokratisk legitimitet.

En presentistisk utgångspunkt innebär emellertid ett ifrågasättande av om det som faktiskt skedde var det enda möjliga. Hade dåtidens aktörer kunnat agera på ett sätt som innebar att kriget förkortades och lidandet minskades? Var det rimligt att tillämpa en konsekvensetisk moral där det svenska folkets intressen var prioriterade? Många efterhandskritiker menar att regeringen borde ha vägletts av en regeletik där alla människors rättigheter var lika viktiga och där den moraliska uppmaningen var att minska lidande och förnedring för så många människor som möjligt. Med en sådan moralisk plattform blir det omöjligt att stå neutral när ett folkmord begås och nödvändigt att ingripa med alla medel, även om konsekvensen blir att man blir indragen i ett krig där många svenskar dör. När det gäller handelspolitiken skulle en lämplig åtgärd ha varit att omedelbart stoppa allt handelsutbyte så länge terror och folkmord förekom.

Om man från en presentistisk utgångspunkt fortsätter att vara konsekvensetiker och demokrat blir slutsatsen att den svenska regeringens principer var rimliga. Dock kan man anse att principerna inte tillämpades konsekvent och att felbedömningar gjordes. Kanske det hade varit möjligt att sätta stopp för handeln med Nazityskland långt tidigare än man faktiskt gjorde?

Om man är presentist och regeletiker blir bedömningen annorlunda. Då kan vi kritisera den svenska regeringen utifrån att den inte konsekvent hävdade alla människors lika värde. Då måste vi hävda att det var – och är – regeringens skyldighet att använda alla tänkbara medel för att motarbeta diktaturernas folkmord, till exempel genom att stoppa handel och ekonomiskt utbyte, oavsett om detta drabbar det egna landet hårdare än stormakten och oavsett om konsekvensen blir ett militärt angrepp på det egna landet. Rimligen måste vi då också tillämpa samma moraliska måttstock när det gäller exempelvis dagens handel med Kina eller det svenska agerandet vid folkmord i Rwanda och Bosnien.

Men den kanske viktigaste lärdomen av denna forskning är ändå insikten om demokratins begränsningar. Demokratien är nationell medan mänskliga rättigheter är universella. Regeringen i ett demokratiskt land har ansvar för medborgarna i det egna landet och deras rättigheter, inte för medborgare i andra länder.